

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Дмитро Дорошенко

**Мої спомини про недавнє минуле
[1914—1918]**

Частина друга

**З ПОЧАТКІВ ВІДРОДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
(Доба Центральної Ради) ***

II.

ЧЕРНІГІВ. ГУБЕРНІАЛЬНА І ПОВІТОВА АДМІНІСТРАЦІЯ.
НІЖИНСЬКІ ВРАЖЕННЯ. ПРИМАРА ГОЛОДУ.
АВТОНОМНИЙ УРЯД І ПРОВІНЦІЯ.

В кінці серпня я приїхав до Чернігова. Я згодився на посаду губерніяльного комісара Чернігівщини з тим, щоб за мною було залишено також галицько-буковинське комісарство: я хотів мати догляд за адміністрацією, яка залишилась в тих повітах Галичини й Буковини, що zostавалися ще в російських руках. Хотілося мені також самому доглянути за ліквідацією Галицько-Буковинського генерал-губернаторства, щоб впорядкувати його спадщину — різні справи щодо реквізицій, вивезеного майна, судових діл, забораних архівів і т. д. Це все було дуже важливо для майбутніх розрахунків при заключенні миру. Практично суміщення двох посад легко полагоджувалося тим, що я кожного тижня приїздив би до Києва (з Чернігова до Києва всього 3—4 години їзди автомобілем по дуже гарному шляху). Міністерство внутрішніх справ у Петербурзі прислало свою згоду по телеграфу. Треба було мати ще згоду «главкоюза»¹ в Бердичеві.

Я приїхав до Бердичева. Там усе радикально перемінилось з того часу, як я заїздив туди в початку серпня по дорозі з Чернівців. Генерали Денікін, Марков, Ельснер та інші сиділи під арештом на т. зв. Лисій Горі за те, що виявили своє співчуття корніловському виступу. Натомість Рада солдатських представників, яка захопила всю владу в свої руки, вибрала на посаду головнокомандуючого генерала Огородникова — того самого, що приїздив робити наді мною слідство в справі Геровського. Правда; Огородников пробув недовго на цій посаді, і замість його вже законним порядком було призначено генерала Володченка — мого земляка з Глухова. Ген. Огородников почував себе на своїй посаді «виборного» головнокомандуючого дуже ніяково. Побачивше мене, зараз же почав перепрошувати, що брав участь в такій неприємній місії, як оте слідство, і зразу ж погодився на все, про що я його прохав.

Полагодивши діло в Бердичеві, я почав лаштуватись до переїзду в Чернігів. Збори в мене були дуже короткі: моя жінка не схотіла залишити Києва, і родина залишилась там. Я поїхав до Чернігова з парою чемоданів, немов передчуваючи, що вибираюсь туди не на сталий побут, а лиш на короткий час.

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 6, 7—8.

Після шумного Києва з його бурхливим політичним життям і киплячим рухом Чернігів здався мені таким тихим та спокійним, як ще ніколи. На його вулицях така тиша, таке безлюддя, де-не-де хіба зобачиш пішохода, що йде, ховаючись у холодок густих дерев, якими обсаджено в Чернігові всі вулиці. На одній Шосейній (головна артерія міста) помітно ще якийсь рух; заторохтять, переїздячи, який-небудь віз та гуляють провінціальні кавалери з своїми панночками. Місто потопає в зелених садах. Кругом його густі, прекрасні парки — гаї. Внизу тече Десна. Яскраво горять на сонці золочені бані й шпичасті вежі Спасо-Преображенського Собору — найстарішої церкви на Україні, зложеної ще Мстиславом Тмутороканським. Біліють стрункі зграбні церкви й дзвіниці мазепиних часів, ці прекрасні зразки українського барокко, що так чарують любителя рідної старовини; а он на валу й так званий Мазепин будинок, себто полкова канцелярія часів Мазепи, там тепер міститься архів. А он Чернігівська Духовна Семінарія — вона міститься в будинку Павла Полуботка — колишнього полковника чернігівського й наказного гетьмана. Цілий ряд будинків в чудовому стилі емпіге, поставлених на початку XIX віку. Он «Красний міст» через річку Стримень, де колись, як каже легенда, провалився генеральний обозний Дунін-Борковський з каретою, шестернею коней і був одразу взятий до пекла згідно умови з чортами, яким він запродав душу — український Фауст. Тепер цим мостом треба їхати, щоб потрапити до губернаторського будинку, який стоїть серед розкішного парку на самому краю міста. Там, далі за ним, знову сади і серед них — український національний музей Василя Тарновського. А далі вже починається село Бобровиця. Губернаторський будинок у Чернігові — один з найкращих у цілій Росії. Чомусь для збудування й умеблювання його відпущено було кошти безпосередньо з міністерства царського двора; і справді, будинок і тепер дивував своєю красою, багатством внутрішньої оздобы й меблів. Іскрицький * мешкав у кількох кімнатах першого поверху, а решту і весь другий поверх одвів під губернiальну канцелярію. Мені треба було ще менше помешкання, і в домі оселилися й мої помічники, оба люди жонаті. Але й тоді будинок виглядав як пуста, оживлюючись лиш до обіду, поки сиділи урядовці в канцелярії. Недалечко мешкав Ілля Людвикович Шраг в своїм будинку на Петербурзькій вулиці, а насупроти його, в старовиннім будинку початку XIX в. — старенька графиня Милорадовичка, вдова колишнього губернiального маршалка Григорія Милорадовича, співробітника «Киевской старины» і власника чудової української бібліотеки. Його головний маєток був — історичне містечко Любеч над Дніпром, батьківщина св. Антонія Печерського. Ці сусіди — Шраг і Милорадовичка — були між собою давні приятелі, і я любив потім бувати у них, щоб слухати оповідання про старовину, про чернігівське життя прежніх часів. Коли ж приходив у гості до графині Милорадовички мій покійний дядько Петро Яковлевич Дорошенко, директор дворянського пансіону в Чернігові, а в 1917 р. директор першої української гімназії — живий архів відомостей про місцеву старовину й місцевих колишніх діячів, то можна було просто заслухатись їхніх оповідань та споминів. Не можу не згадати ще одної особи, яка була присутня в гостині у гр. Милорадовички і своїми оповіданнями з багатого запасу своїх життєвих вражіннь немало додавала інтересу цим імпровізованим вечіркам. Це була пані М. Васильчикова, колишня дама російського й австрійського дворів, та сама, що в 1915 році, вертаючись з Австрії, привезла цареві Миколі II власноручні листи від Вільгельма II і других членів німецьких пануючих династій з мировими пропозиціями. За цю місію її було негайно вислано з Петербурга й заслано до одного глухого чернігівського маєтку її родичів Милорадовичів. Її оповідання були з іншого світу: з життя

* Див.: Укр. іст. жрн.— 1992.— № 7—8.

віденського двору й родини Габсбургів. Між іншим, вона дуже добре знала історію України, унаслідувавши історичні інтереси від свого батька, автора відомої монографії «Семейство Разумовских». Васильчикови по жіночій лінії походили від гетьмана Розумовського.

Чернігів здавна був відомий як осередок радикального й ліберального руху серед своїх земців. Помітна тут була й українська національна течія, видними представниками якої за останню чверть віку були тут Б. Грінченко, М. Коцюбинський і Іл. Шраг. І тепер по революції українці зуміли вдержати в своїх руках певні впливи. Головою окружного суду зробився тут, як я вже казав, Шраг. Головою виконавчого комітету — Вадим Модзалевський, український архівіст і історик мистецтва. Начальником акцизної округи зробився Пл. Забіла, давній член української громади в Петербурзі. Колишній міський голова, український історик Аркадій Верзилів був якийсь час директором української гімназії (перед П. Я. Дорошенком). Губерніальним комісаром освіти був п. Стаднюк, учитель евакуйованої в 1915 р. з Ковеля на Волині гімназії. В Чернігові існувала громада партії українських есерів. Головою її був Шраг, а до членів її належали, між іншими, пані В. Коцюбинська (вдова письменника), Верзилів, Коновал, д-р Базилевич та інші старі чернігівські громадяни. По моїм приїзді громада регулярно почала збиратись щонеділі у мене в губернаторськім домі.

Головою губерніяльної земської управи був обібраний колишній її голова Ол. Свічин, місцевий дідач, дуже поступова й всіми шанована людина, ширий приятель українства, особистий друг старого Шрага. Але на міського голову, замість українця Верзилова, обібрано заїжджого москаля, російського есера лікаря Орлова, особисто людину дуже порядну, але без усякої енергії й ініціативи. З українських діячів Чернігова треба ще назвати Тихона Осадчого, старого селянського діяча; він і тепер вічно був зайнятий улаштуванням селянських з'їздів, спілок, хоча й не пристав до популярної партії есерів, а під час виборів до Установчих зборів ішов по списку есефів і народних соціалістів.

Був помітний брак інтелігентної української молоді, може, тому, що найбільш активні й жваві з-посеред неї були у війську або повіїздили до Києва, де їх притягало жваве політичне життя столиці України. З тих, що були в Чернігові, пригадую собі Василя Еланського. Це тепер видний большевик на радянській Україні і пролетарський поет та публіцист (пише під псевдонімом «Василь Блакитний»). Тоді він був зайнятий улаштуванням української книгарні в Чернігові, якої до того часу там не було, а також справами чернігівської «Просвіти». Був ще один тихий скромний юнак, який заповідався на помітну літературну й наукову українську силу: Олександр Соловій. На жаль, передчасна смерть од тифу скосила його, як я тепер уже довідався, в Кам'янці 1920 року.

Існувала в Чернігові, як і скрізь, Рада робітничих і солдатських депутатів, але її було майже не чути, і я забув про її існування, аж поки вона сама не звернулась до мене одного разу, але про це мова буде нижче.

Влада губерніяльного комісара була дуже звужена, як порівняти з старою губернаторською. Перш за все з-під її юрисдикції цілком було вийняте саме місто Чернігів з його міською міліцією (замість прежньої поліції). Повітові комісари, як і губерніяльні, вибирались повітовими радами і затверджувались по представленню губерніяльного комісара міністром внутрішніх справ. Тільки повітові начальники міліції затверджувались безпосередньо губерніяльним комісаром. В своїй діяльності губерніяльний комісар був зв'язаний губерніяльним виконавчим комітетом. Та Чернігівський комітет був зложений з таких людей, що не тільки не заважали мені в роботі, але служили мені великою підтримкою і своїми порадами, опертими на добрій ознайомленості з місцевими справами, і самим ділом, виїздячи по моїй просьбі

в різні місця губернії, щоб полагодити різні непорозуміння, що виникали то тут, то там. Всі старі губерніальні інституції — «губернське правління», «губ. присутствіє», інспекція тюрем, медична інспекція — з своїми старшими й нижчими урядовцями зоставались, як і за старого режиму, виконуючи майже ті самі функції. Окремо працювали нові інституції: земельний і продовольчий комітети, але вони були цілком автономні.

Два слова про моїх двох помічників, що заміняли собою одного прежнього віце-губернатора. Оба були родовиті українці, хоч і належали до російських партій і уважали себе (один принаймні спочатку) за росіян. Р. І. Ганжа походив з дрібної поміщицької родини, що мала ґрунтьєць під самим Черніговом, в місцевості, що так і називалась «Ганжовщиною». Молодим студентом Петербурзького технологічного інституту він був арештований за приналежність до соціал-демократичної організації і засланий на каторжні роботи до Сибіру. Він там вибув щось коло двох років і втік. Добивсь за кордон аж до Парижа. Тут вступив на фабрику як простий робітник, а пізніше вступив до політехнікуму, який і скінчив з ступенем інженера. У Франції пробув усього коло десяти років. Там і одружився з однією панною чернігівкою, що приїхала до нього — російською соціал-революціонеркою. Революція дала йому змогу повернутись літом 1917 року додому. Він цілком офранцузився і балакав по-російськи з явним чужим акцентом. Українському національному рухові був зовсім чужий, але теоретично спочував ідеї автономії України і написав брошуру під титулом «Автономія України», видану в кінці літа 1917 р. у Чернігові. Він належав до партії російських соціал-демократів (меншовиків). Потроху почав усе більше цікавитись українською справою, брав у мене українські книжки, балакав на українські теми і, можна сказати, на моїх очах «українізувався». Дещо вплинуло на його й те, що його рідний брат-офіцер, пішовши на війну звичайним «руським», в полоні зробився «синьожупанником» і писав уже додому листи по-українськи. Це була висококультурна і дуже симпатична людина, тільки дуже нервова, що пояснювалось, розуміється, його тяжким минулим.

Іншої вдачі був другий мій помічник П. П. Савич, син заможного поміщика з Новозибківського повіту. Йому було 24 роки, він тільки що закінчив курс Комерційного інституту в Москві, але ще не склав іспитів. Був російський соціаліст-революціонер і дуже цікавився кооперацією. Українством абсолютно не цікавився, вважав себе за росіянина, і всі його думки, так само як і його молоденької дружини-москвички, були направлені на Москву. Говорив по-російськи з убийчою українською вимовою, спеціально північно-чернігівського відтінку. Був трохи зарозумілий; наперед сподівався, що буде вибраний до Всеросійських Установчих зборів, і так був у цьому певний, що на своє перебування на посаді помічника губерніального комісара дивився, як на дуже тимчасове, що завжди і підкреслював, хоч був дуже чутливий щодо своїх прерогатив. Кожного разу, коли з кінця жовтня почали надходити до нас телеграми про підпали винокурень, грабування поміщицьких маєтків або й убивства, він тільки усміхався, кажучи: «Що ж поробите — поглиблення революції!». І ось одного дня приходить телеграма про замордування його батька й матері на їх хуторі на ґрунті дійсно «поглиблення революції». А він був у їх син-одинак...

Ми поділили наші функції в той спосіб, що Ганжа узяв до себе справи міліції, земельних непорозумінь і взагалі чисто розпорядчі адміністративні функції, Савич — осередкові губерніальні інституції — губ. правління, присутствіє і т. д. Я залишив за собою загальний провід і керівництво. Найчастіше бачитись і вкупі працювати мені доводилось з Ганжею.

Щоб ознайомитись ближче з повітовою адміністрацією, я скликав з'їзд повітових комісарів і голів повітових рад. Персональний склад

повітових комісарів, як виявилось, був дуже випадковий і різноманітний. На таку неспокійну і непевну посаду мало хто охотився. Більш солідні, помірковані елементи з земельних власників і самі не хотіли йти, та їх, видно, неохоче й вибирали. Попадали здебільшого випадкові люди, ті, хто в даний момент чимсь зумів висунутись на одноманітному фоні провінціального життя. З місцевих землевласників комісарами були лиш Малахов у Чернігівському повіті, Трохименко — в Глухівському, Шимоновський — в Суразькому. В Стародубському був якийсь час комісаром член I-ої Думи Куриленко. З національно свідомих українців був лиш помічник остерського комісара Шульгин, та потім виявилось, що такий єще іще в Ніжині: Іполит Ковалевський, — на з'їзді його не було. Головою повітової ради Остерського повіту був селянин Гаврило Одинець, свідомий українець, добре знаний в київських українських кругах. Взагалі з'їзд справив на мене доволі бліде вражіння. А тим часом обставини на місцях вимагали багато енергії, адміністративного досвіду й політичного такту.

Село на Чернігівщині ціле літо зоставалось зовсім спокійне. Іскрицький, передаючи мені посаду, казав, що на мою долю випало працювати в губернії, де все так мирно та тихо. Скоро після мого прибуття до Чернігова там відбувся губернський селянський з'їзд. Головним організатором і розпорядчиком на з'їзді був відомий на Чернігівщині діяч Тихон Осадчий. Він прохав мене привітати з'їзд від імені губерніального комісаріату. Я явився на з'їзд і застав кількох селян, переважно немолодого вже віку, солідних хазяїнів. В своїй промові я сказав, що вітаю з'їзд від імені тієї влади, що хоче не панувати над народом, а служити йому, і прохав усіх присутніх допомагати цій владі в піддержанні спокою й доброго ладу на нашій Чернігівщині. Селяни з напруженою увагою слухали мене; видно до них була новиною українська мова в устах представника вищої адміністрації. До того ще я був у своїй військовій уніформі, яку носив по службі в Галичині. Мене вітали оплесками, а Осадчий відповідав мені, як голова з'їзду. Я залишився до кінця зборів. З'їзд проходив у діловитому й спокійному настрої. Не було галасливих виступів і звичайної демагогії, може, тому, що, крім селян, було дуже небагато сторонніх людей. Дядюшки в чумарках і сіряках самі радили про свої справи, і було цікаво і приємно чути їх тверезі, «помірковані», сказати б по сучасній термінології, погляди.

Скільки мені не доводилось говорити з селянами, а вони приходили до мене щодня в різних справах і делегаціями, і поодинці; я спостерігав, що у них настрої спокійно очікуючий; вони сподівались, що найбільш важлива для них земельна справа буде вирішена на їх користь законним шляхом. По губернії перші два місяці (вересень — жовтень) коли й траплялись де заворушення, то це бувало переважно на півночі, де жило багато зайшлого люду, де скупчені в деяких місцях фабрики й заводи (Новозибківщина). Був невеликий заколот в посаді Шостка, де великий порохований завод і де почав каламутити військовий фельдшер-грузин, що стояв на чолі «ради депутатів». Але й там удалось вгамувати без особливих труднощів, вирядивши на місце двох членів нашого губерніального виконавчого комітету. Вони зуміли втихомирити заколот самими умовляннями.

Та з часом становище почало гіршати. З одного боку, агітатори соціалістичних партій, що розсипались по селах для «освідомлення мас», раз у раз твердили селянам, що, мовляв, панська земля — то пограбована у їх панями, що вона мусить перейти до селян без усякого викупу і т. д. Це розпалювало апетити, і здебільшого не серед трудящих господарів, а серед тих елементів села, що через війну та революцію вибились з звичайної колії життя і були ласі на чуже добро. З другого боку, з кінця жовтня стало напливати на село багато збільшених солдатів з фронту і з запілля², де вони досить наслухались

запальних демагогічних промов. Вони, з свого боку, впливали на розбурхання сільської маси. Ще поки держався підйом перших місяців революції, що докотився в певній мірі й до нашого села, поки ще не розхиталися старі поняття про карність та законність, доти ще було с'як-так. Але революція йшла і руйнувала всі старі погляди й поняття. Звідусіль чулися намовляння до самочинних виступів, а за привідцями діло не стало.

І от почалось з винокурень, з горілчаних складів, що служили такою принадою й спокусою після трилітньої заборони продавати горілку (від початку війни). То тут, то там по цілій Чернігівщині почались підпали складів спирту і горілки; їх розбивали, починалось масове пияцтво, далі — пожежа, неодмінно з людськими жертвами і часто після цього — погром сусіднього маєтку або економії. Люди гинули під час погрому горілчаного складу цілими десятками від необережного поводження з вогнем і вибуху спирту. Гинули п'яниці, погромники, а часто й зовсім сторонні люди — необережні свідки. Далі прийшла черга на цукроварні, звідки розтягали цукор, потім — до великих маєтків, де забирали коней, худобу, господарський інвентар, хліб, а ще більше нівечили всяке добро, хапаючи його без пуття; раз у раз виникали пожежі, і тоді все просто гинуло. Але такі з'явища ще в кінці жовтня траплялись лиш спорадично. Та чимдалі, то все ставало гірше, і вже в половині падолисту щодня до комісаріату приходило по кілька телеграм про погроми в різних кутках губернії. Місцева адміністрація була цілком безсила боротись з цими явищами, ще поки вони траплялись зрідка, а далі то вже не було про це й мови, доводилось самим ховатись, щоб не вбили. Міліція, як я не раз згадував, була нікуди нездатна. Та й серед адміністрації були люди, що менше всього надавались для ролі, яка їм припала. Прикладом може служити історія з Ніжином.

Вже в перші тижні мого перебування в Чернігові мою увагу звернули на себе службові телеграми ніжинського комісара Ковалевського: вони були писані українською мовою. Це вперед викликало мої симпатії до їх автора, хоч зміст телеграм іноді дивував своїм якимсь наївним характером. Але скоро з Ніжина почали приходити вісті ще більш дивного характеру, що там творяться якісь самоуправства й перевищення компетенції влади. Скоро до мене явилась делегація від ніжинських купців і подала цілий ряд скарг на порядки, які завів комісар вкупі з начальником міліції Терещенком: вони самовільно встановлювали ціни на крам по мануфактурних крамницях, а у тих купців, що не хотіли продавати по примусових цінах, замикали на цілі тижні крамниці, або починали перевірку («учет») краму, під час якої знижали цілі звої краму. Трохи згодом виникла й ще одна справа, зв'язана з ніжинською адміністрацією. Я дістав від прокуратора з Київської палати скаргу на начальника ніжинської міліції по такому ділу. Ще влітку в Ніжинському повіті об'явився якийсь пророк, котрий предсказував скорий прихід антихриста, загибель світу і т. подібні страхи. Пророк мав успіх серед баб, а чоловіки ставились до його пророкувань байдуже. Ніжинська міліція побачила в діяльності пророка явну контрреволюцію й посадила його до тюрми. Одначе потримала його всього два-три тижні і випустила, зобов'язавши, щоб не показувався в самому Ніжині. Та пройшло скільки часу, і пророка побачили в Ніжині на базарі і знову посадовили за ґрати. Але тут вмішався прокуратор Ніжинського окружного суду і, не знайшовши підстави для тримання людини в тюрмі за саме лиш пророкування, наказав пророка випустити. Та начальник міліції Терещенко не тільки не послухав, але, обвинувачуючи самого прокуратора в потуранні контрреволюції, почав загрожувати йому арештом, так що бідний прокуратор мусив не ночувати вдома. Я спробував було в справі купців зателеграфувати, але скоро явивсь до мене переляканий один з купців і сказав, що учасників делегації до мене

Терещенко хоче арештувати за те, що їздили скаржитись. Справді в гоголівському місті почали відбуватись історії ніби з гоголевих часів. Ми з Ганжею рішили з'їздити удвох до Ніжина, щоб подивитись своїми очима, що там твориться. Гарного осіннього ранку виїхали ми авто просто до Ніжина старим ґрунтовим шляхом. Мабуть, тут ніколи не бачили авто, та ще такого здорового, чорного: скрізь воно викликало сенсацію й переляк. При в'їзді до села цілі хмари гусей, що мирно паслися на вигоні, здіймались і летіли з криком вперед улицею через усе село, не звертаючи вбік, думаючи, що за ними женеться якийсь страшило. Собаки або кидались на нас з скаженим гавканням, або теж вили з переляку й утікали; коні жахались і кидались вбік, частенько перекидаючи навантажені снопами вози. Люди сердились і лаяли нас. Набрались ми мороки, поки проїхали ті 75—80 верстов до Ніжина! Та ось і славний Ніжин. Широко простягся на рівній, як скатертина, площині, весь потонув у садках і в зеленій гушавині дерев. Було сухо, і на його широченних майданах і вузьких покручених вуличках вітер здіймав цілі хмари порошу. Був майже обідній час, і місто виглядало як мертво. Ледве змогли ми допитатись, де ж міститься повітовий комісаріат,— він заховався десь в лабіринті вузьких вуличок, як дві краплі води похожих одна на другу. Та ось ми знайшли; бачимо: табличка російською й українською мовами свідчить, що тут міститься ця найвища повітова інституція. Входимо і зразу в першій великій кімнаті попадаємо не то на якийсь віче, не то на якісь шумні збори: юрба селян гаряче спориться між собою, особливо в одній купці, в осередку якої стояв молодий хлопець у чорній блузі, підперезаний мотузочком, і щось енергійно доводив своїм слухачам, які перебивали його і сперечались з ним. Моя поява — я був у військової одежі — зробила деяке вражіння, але не зупиняла галасу. Я спитав, чи можу бачити комісара. «Та комісар ось», — відповіли мені і показали на молодого парубка в чорній блузі. Дійсно, це був повітовий комісар, Іполит Ковалевський, студент 2-го курсу Ніжинського історично-філологічного інституту. Я перервав гарячу дискусію, назвав себе і закликав до окремої кімнати, сказавши, що хочу з ним побалакати. Зараз же до тієї кімнати ввійшов підстаркуватий вже чолов'яга, з руденькою борідкою й хитрими очима, тип повітового «аблакатора»⁴ чи канцелярського писаря. Це й був відомий вже нам Терещенко, начальник повітової міліції. Познайомившись, я прохав, одначе, залишити нас удвох з комісаром, щоб побалакати на самоті. Начальник міліції з видимою неохотою вийшов.

Зоставшись наодинці, почав я вичитувати комісарові всі його промахи й провини. Бідолаха в усьому згоджувався зі мною, нарікав, що не знає законів, не розбирається в них і почуває себе, по його словах, «мов у лісі». Отже, Терещенко, як людина більш досвідчена,— а він справді був «аблакатом», себто неофіціальним повіреним в дрібних судових справах, тим, що іноді називалось «підпільним адвокатом»,— птиця стріляна; він, очевидячки, й крутив бідним Ковалевським, як хотів, і був головним привідцем усіх тих беззаконь, на що скаржились обивателі. «А що це у вас за галас, за збіговисько таке?», — спитав я Ковалевського, вказуючи на двері, за якими ще чути було гомін. «Та це приїхали люди з села в справі розмежування випасу». «Та чого ж вони так галасують в урядовому помешканні?». «Та це ще нічого, от я виїздив учора до села, так ледве втік, трохи не побили на мітингу, який я був скликав!». Бідний комісар не вмів викликати поваги до свого авторитету; до всього іншого, він був каліка, дуже кульгав на одну ногу, весь похилаючись на ході на один бік, і це вкупі з його молодістю, недосвідченістю, занадто демократичною манерою вдягались менше всього нагадувало представника влади, найстаршу особу в повіті. А людина, видко, була щира й добрий українець. Поки ми розмовляли, в двері хтось постукав, і слідом за тим до кімнати ввійшов

огрядний поважний пан в чорному сурдуті й золотих окулярах і одрекомендувався професором тутешнього Історично-філологічного інституту NN й комісаром міста Ніжина. Це дійсно був професор філософії й психології, і яка біда примусила його взяти на себе, властиво, поліційні обов'язки — Бог знає. Ніжин, як найбільше по числу людності місто в губернії, здавна мало свого особливого поліцмейстера; отже, по перевероті воно дістало собі окремого міського комісара. Але, видно, професор філософії був також дитина в адміністративних справах, як і його учень Ковалевський, і тому обома крутив і вертів по-своєму, як хотів, старий лис Терещенко.

На ніжинську міліцію доходило до Чернігова багато скарг за її хабарництво, ледарство та й ще за гірші вчинки. Взагалі міліція в губернії уявляла з себе одно осудовисько і сором. Я в розмові натякнув професорові на те, що його міліціонери стоять дуже не на висоті свого призначення. «Так, — згодився він, — буває, але, — і тут він суворо глипнув на мене поверх своїх золотих окулярів, — вони всі дуже віддані революції!». Я побачив, що пан-професор справді трактує речі занадто по-філософськи, і вже не продовжував з ним ділової розмови.

От так, побалакавши з вищими властями славного міста Ніжина і його повіту, я залишив п. Ганжу для коротенької ревізії канцелярії, а сам пішов до окружного суду, щоб поінформуватись про справи і там. В суді було тихо і поважно. Скрипіли пера канцеляристів, сновигали смирні прохачі. Я зайшов до голови суду — старий сивобородий дідусь сидить у своїм кабінеті на кріслі, на якому сидів, може, десятки років, про справи в місті і в повіті говорить з сумною усмішкою. Я сказав, що повітовий комісар скаржився мені на свою неознайомленість з законами, так от добре було б, якби йому з судових сфер давали якусь пораду. «Дуже охоче, — сказав голова суду, — але ж він ні разу в мене не був, і я його ніколи не бачив!». Виявилось, що від самого початку нової влади, від березня, ніхто з повітового комісаріату ні разу не був у суді, і між такими двома інституціями, як комісаріат і окружний суд, що, здавалось, мусили б мати якісь зносини, не було ніяких стосунків. Суд існував сам по собі, а комісаріат — сам по собі. І це в малому провінціальному місті, де кожен один одного знає. До кабінету голови суду покликали прокуратора, і він мені мало не з слізьми на очах скаржився на начальника міліції, котрий тепер мстився на прокураторі за те, що той колись чіпав його з приводу його «аблакатської» практики.

Я вийшов з суду і пішов бульварчиком шукати, де б пообідати. Звичайно, приїжджій людині в провінціальних містах можна було пообідати хіба тільки в якомусь клубі, і я пішов шукати і розпитувати. Ось серед малого запорошеного скверу, з рідкими і вже пожовклими та посохлими од куряви та спеки деревами стоїть бюст Гоголя, а на постаменті виконано славнозвісну цитату про те, що йому судилося оглядати світ «крізь видимий миру сміх і невидимі й незнані йому сльози». Великий земляче! Чи то така іграшка химерної долі, щоб тут, у твоєму Ніжині, де виростав твій талан і розцвітала твоя муза, на другий день після революції панували такі відносини й порядки, що немов списані з твого «Ревізора» чи «Мертвих душ»? Чи то така вбога наша Україна на живі, творчі громадські сили, що на другий день після великого перевероту змогла видати лиш таку карикатуру, таку пародію на «обновлений лад»? Чи винні в цьому ті, що взялися тим ладом зверху керувати?

Коли ми з Ганжею вертались увечері до Чернігова й по дорозі ділилися своїми ніжинськими вражіннями, то для нас не було сумніву, що Терещенка не можна залишити на посаді. З Ковалевським ще сяк-так, тим більше, що це свідомий українець і, видно, як уміє, проводить українізацію в своїм комісаріаті. Але як позбутись Терещенка? На це знайшовся один спосіб: виявилось, що він досі не був затверджений

в Чернігові; отже, зоставалось одно — не затверджувати й повідомити повітове казначейство (скарбницю), щоб не виплачувало йому платні. Так і зробили. За пару тижнів полетіли телеграми до мене від ніжинської повітової ради: як се так я, народний обранець, наважуюсь не затверджувати такого ж народного обранця Терещенка? Але ми з Ганжею твердо вистояли на своєму, не зворушившись цим покликанням на «народну волю» і не злякавшись скарги на нас до Центральної Ради. Бувши якось в Києві, я виложив президії Центр. Ради, в чому діло, і скарга з Ніжина залишилася без усяких наслідків.

Розуміється, справа з Ніжином була, може, свого роду унікамом навіть серед тодішніх відносин, але взагалі діло з повітовою адміністрацією стояло дуже кепсько. Під кінець стало помічатись явище, що комісари кидають свої посади, а на їх місце ніхто не хоче йти. Козелецька повітова рада після більш як місячного безуспішного шукання кандидата на комісара просто попрохала мене когось призначити. Але й тут питання: кого призначити? Вже перед кінцем року удалось знайти одного офіцера—українця, родом з Козелецького повіту, що повернувся з війська і згодився прийняти посаду повітового комісара.

Дві тяжкі справи, які найбільше дошкуляли нам у вересні і жовтні,— це був неврожай у північній частині губернії й справа з т. зв. 13-тим запасним піхотним полком, що, правда, мала пекучий інтерес більше для самого Чернігова, ніж для губернії.

Треба знати, що північна частина Чернігівщини — повіти: Мглинський, Суразький, Новозибківський, Стародубський і Новгород-Сіверський — колишній Стародубський козачий полк, відзначається піскуватим, малородючим ґрунтом. Зате тут багато лісів, і тому в старовину тут було так багато буд, гут, винокурень, а тепер — фабрик та заводів. Населення тут мішане: українці й білоруси, а до того ще багацько колоністів-великоросів, т. зв. розкольників, що утікали колись од релігійних утисків з Московщини до Гетьманщини, де їх уже ніхто не чіпав за віру. Все це значно ослабило тут національний український характер. Та й залізниці тут проведені так, що до Москви легше й швидче можна проїхати, ніж до Києва. Одне північні чернігівці ніяк не хотіли одлучатись од решти своєї губернії, а разом і од України. Коли Тимчасове правительство задумало відрізати чотири повіти (Мглин, Сураж, Новозибків і Стародуб) від території автономної України, з усіх кутків посипались протести, делегації, телеграми проти того відлучення. Аж тільки недавно большевики одрізали ці повіти від України. З цих крайніх північних кінців України походять, між іншим, два помітні діячі нового українського руху: покійний Михайло Ткаченко і український комуніст Петро Дятлів.

Неврожай і в зв'язку з цим недостача власного хліба були в північній Чернігівщині явищем звичайним. Але хліб, звичайно, привозено з південних, багатих повітів губернії. Так було би і в 1917 році, хоча тоді був поганий урожай також і на півдні. Але по загально-російському продовольчому плану Чернігівщина мала постачати хліб для Московщини, здається, чи не для самого Петербурга. За виконанням цього плану доглядав місцевий продовольчий комітет у Чернігові, де засідали представники російської «революційної демократії», котрі пильно стежили, щоб не порушувати єдності й централізованості всеросійського продовольчого плану. Виходило дуже дивне й ненормальне явище: північні повіти Чернігівщини майже голодували, а подекуди то наступив і справжній голод, а тим часом з південних повітів одправлялись потяги з хлібом на Московщину. До мене приїздили делегації з Суразького і Мглинського повітів, скаржились, оповідали тяжкі подробиці голоду, а я не міг нічого добитись від продовольчого комітету, бо там слухали свого начальства з Москви та Петербурга. Не помагали й апеляції до Генерального Секретаріату в Києві.

Практична робота там, у Києві, наладжувалась дуже мляво, хтозна-чому. Казали, що петербурзьке правительство саботує, не відпускає коштів, не хоче зноситись з Секретаріатом. Але я думаю, що винні були таки самі наші люди: якби вони виявили стільки енергії в фактичному опануванні владою на місці, скільки вони її виявили в боротьбі з центральним урядом за формальні межі автономії, то досягти б мети було дуже легко. Перш за все уряди губерніальних комісарів скрізь були обсажені своїми людьми: в Полтаві сидів Андрій Левіцький, у Києві — Ол. Саліковський, на Волині — Андрій В'язлов, на Поділлі — Микола Стаховський⁵, у Чернігові — я. Але київський уряд не робив ніяких заходів, щоб зв'язати себе з провінцією або хоч зноситись регулярно з нею. Можу сказати з власного досвіду: в той час як з Петербурга мене щодня закидали десятками телеграм навіть про дрібниці, від київського уряду не тільки нічого не присилалося, але не можна було добитись навіть відповіді на свої телеграми, і то в дуже важних справах. Чи вони там були зайняті політикою в Центральній Раді, чи просто ніяк не могли наладити біжучої праці, тільки самі не дбали, щоб поширити свій вплив і свою владу на провінцію. Ніхто з генеральних секретарів на провінції не показувався. У Чернігові побував лиш один Ол. Шульгин, секретар міжнаціональних справ, і то не урядово — для прочитання публічної лекції. Він попав якраз на з'їзд чернігівських «просвіт», і його поява й сказана ним промова дуже піднесли настрої членів з'їзду. Заїздив раз по дорозі ген. писар Ол. Лотоцький⁶ — про це буду казати далі, — і його поява немало причинилась до піднесення нашого духу, але це все було випадково, в зв'язку з зовсім іншими справами. А от зате я пам'ятаю такий факт: приїжджу до Києва по дуже важній справі до секретаря по внутрішніх справах В. Винниченка. Являюсь на Хрещатик, ч. 36, де містився Секретаріат, приходжу в прийомну — кажуть, ніяк не може прийняти, зайнятий. Тут же сидить і волинський комісар В'язлов, що також приїхав з пильною⁷ справою з Житомира. Угледів мене особистий секретар прем'єра — Петро Чикаленко і по знайомству пішов до Винниченка прохати, щоб таки мене прийняв. Виходить і каже: «Заходьте, але тільки на п'ять хвилин! А вас, — звертається до В'язлова, — уже ніяк не може прийняти!». Почувши це, В'язлов повернувся, вийшов, сів у своє авто та й поїхав просто до Житомира — чоловік був гарячий та щирий. От вам і відносини прем'єра й міністра внутрішніх справ до губерніальних комісарів, а їх було в нього всього п'ять, і тим не міг уділити часу. Затем до нього, як свого часу до Керенського (про що я оповідав у I-шій томі), звертались по всяких дурницях, таких, що сміх і розказувати, і він приймав, тратив час на непотрібні безцільні розмови. Отак не вмiли наші молоді міністри економiзувати й раціонально вживати часу, траплячи його на дрібниці й не встигаючи робити діл важніших.

Не диво, що коли я з своїми жалями виступив на з'їзді всіх комісарів п'яти губерній автономної України, що скликав був Винниченко в половині жовтня, як губерніальних, так і повітових, то з цього нічого практичного не вийшло, окрім того, що мене вислухано. Часописи подали про це звітлення, а історик української революції п. Христюк⁸, оповідаючи про цей з'їзд та про мою заяву про «наступаючий голод, який може повести до голодних бунтів», додав свою високоумну увагу, що, мовляв, з цим лихом нездатні були боротись комісари — «представники переважно поміркованих кругів громадянства»*. А яку здатність до керування справами й залагодження всяких пекучих потреб виявили партійні одностудні п. Христюка, різні Терещенки й Ковалевські, зразок того я подав вище.

* Павло Христюк. Замітки і матеріали до історії української революції. Том II, Відень 1921, стор. 15—16. Цінний документальний матеріал цієї книги поданий в наївно-тенденційній оправі авторських уваг і міркувань.

Випомповування⁹ хлібних запасів Чернігівщини й вивезення їх на Московщину, тоді як голодувала одна третина чернігівської губернії, припинилося лиш після того, як Україна фактично відділилася від Москви по большевицьким перевороті.

ПРИМІТКИ

- ¹ «Главкоюз» — головнокомандуючий Південно-Західним фронтом. Протягом 1917 р. на цій посаді перебувало дев'ять осіб. Серед них — генерали Ф. Огородников (29 серпня — 9 вересня) і М. Володченко (9 вересня — 24 листопада).
- ² Під час першої світової війни в тиллових гарнізонах (запіллі), де формувалися нові бойові одиниці, зосередилася значна кількість солдатів. Вони були об'єктом посиленої уваги з боку різних політичних партій, які проводили серед них активну агітаційно-пропагандистську роботу.
- ³ Прокуратор — управитель, представник.
- ⁴ Адвоката.
- ⁵ Левицький А. (1879—1954) — визначний громадський і політичний діяч, юрист, член УСДРП, входив до складу Центральної Ради, губернський комісар Полтавщини, голова уряду УНР в еміграції. Саліковський О. (1866—1925) — громадський і політичний діяч, журналіст, голова української Національної Ради у Москві, київський губернський комісар, міністр внутрішніх справ УНР в 1920 р. В'язлов А. (1862—1919) — громадський діяч, юрист, член УПСФ, в 1917 р. — губернський комісар Волині, в 1918 р. — генеральний суддя, міністр юстиції. Стаховський М. (1879—1948) — громадський і політичний діяч, лікар, в 1917 р. — губернський комісар Поділля.
- ⁶ Лотоцький О. Г. (1879—1939) — громадський і політичний діяч, письменник, публіцист, член УПСФ, в 1917 р. — голова української Національної Ради в Петрограді. з вересня по листопад того ж року — генеральний писар у Генеральному Секретаріаті Центральної Ради, займав ряд відповідальних посад у 1919—1920 рр. в урядах УНР. Емігрував.
- ⁷ Терміновою.
- ⁸ Христюк П. О. (1880—?) — політичний діяч, публіцист, член ЦК УПРС, входив до Центральної Ради і Малої Ради, займав ряд відповідальних посад в урядах УНР, з 1919 р. — емігрував, у 1924 р. повернувся на Україну. Загинув на Соловках у 30-х роках.
- ⁹ Випомповування — (від польського wurotpowywać) — викачування.